

7. ETIKA I PRAVNI POREDAK

Bojan Spaić*

Sažetak: Opšta vrijednosna usmjerenost crnogorskog pravnog poretka je liberalno-demokratska sa jedinstvenošću, građanstvom, demokratijom, socijalnom pravdom, ekologijom i vladavinom prava kao osnovnim proklamovanim vrijednostima. Budući da je vrijednosno opredjeljen, na taj način pravni poredak Crne Gore je uopšte uzevši u skladu sa pravnim poretkom Evropske unije. Za razliku od relativne koherentnosti vrijednosnih opredjeljenja pravnog poretka, vrijednosne orijentacije crnogorskih građana su protivrječne u sebi i mogu podržati različite modele društvene organizacije. Uprkos tome, crnogorski etos je u principu pogodan da podrži temeljna vrijednosna opredjeljenja pravnih poredaka CG i EU. Pojedini vrijednosni opredjeljenjima i vrijednosnim orijentacijama nedostaje institucionalna podrška za njihovu društvenu realizaciju (ekologija, socijalna pravda). Osnovni cilj u ovoj oblasti se može formulisati kao uvažavanje i jačanje osnovnih vrijednosti pravnih poredaka Crne Gore i Evropske unije u crnogorskom etosu uz uvažavanje određenih specifičnosti crnogorskog sistema vrijednosti. 1) U ostvarenju tog cilja je neophodno: a) ojačati liberalno-demokratske institucije u smislu proceduralne konkretizacije proklamovanih vrijednosti; b) potpunog prihvatanja i primjene zakona zasnovanih na ovim vrijednostima; c) ojačati socijalizatorsku funkciju institucija u oblikovanju osnovnih vrijednosti društva. 2) U cilju približavanja vrijednosnih orijentacija vrijednosnim opredjeljenjima nužno je: a) pravedno funkcionisanje liberalno-demokratskih institucija; b) integrisanje vrijednosnih opredjeljenja u primarnu i sekundarnu socijalizaciju; c) razvoj participativne političke kulture i d) jačanje institucionalnih osnova za valorizaciju nevalorizovanih vrijednosnih opredjeljenja.

Ključne riječi: *pravni poredak, pravne vrijednosti, moralne vrijednosti, vrijednosna opredjeljenja*

Abstract: General value orientation of the Montenegrin legal system is liberal-democratic with the proclaimed basic values of unity, citizenship, democracy, social justice, ecology and rule of law. That being so the legal system of Montenegro is generally speaking in conformity with the European legal system. Relative coherency of the legal values isn't matched by the coherency in social values; value orientations in Montenegro are suitable for sustaining different models of social organization. In spite of that, the Montenegrin ethos is an adequate basis for sustaining the basic legal values of the Montenegrin and European legal systems. The main goal in this field can be strengthening the basic values of the legal sys-

---

* Mr Bojan Spaić, Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore, Podgorica

tems of Montenegro and the European union in the Montenegrin ethos and preserving specific progressive values of the Montenegrin system of values. 1) Necessities for achieving that goal are: a) strengthening the legal value-leaden practices of state institutions, b) full implementation and application of laws based on these values; c) strengthen the role of the institutions in individual socialization. 2) The acceptance of proclaimed values in the Montenegrin ethos requires a) just functioning of institutions b) integration of proclaimed values in primary and secondary socialization c) participative political culture d) strengthening the institutional basis for the valorization of certain value orientations.

Key words: *legal system, legal values, moral values, value orientations*

7. 1. UVODNE NAPOMENE

Problem je u naslovu u najmanju ruku neprecizno postavljen. Etika se, naime, kaže dvostruko – jednom kao 1) „sistem” moralnih normi, vrijednosti i predstava koje važe u društvu ili u jednoj društvenoj grupi; drugi put kao 2) filozofska disciplina – učenje (nauka) o moralu ili etosu. Odnos etike sa pravnim poretkom je moguće teorijski uspostaviti u drugom slučaju. I ne samo to, odnos između etike u prvom smislu i pravnog poretka je moguće uspostaviti i sa stanovišta odnosa vrijednosti jednog društva (jer se etika može odrediti i kao skup principa, tj. osnovnih vrijednosti u okviru sistema morala i običaja) i vrijednosti koje pravni sistem u tom društvu štiti.¹ Na nesreću, cjelovito razmatranje odnosa pomenutih sistema u svim njihovim mogućim značenjima bi temu ovog rada proširilo do nesavladivosti. To je razlog koji od nas zahtijeva da promijenimo perspektivu i da stvar u pitanju posmatramo sa stanovišta cilja koji se radom kao dijelom šire cjeline ima ostvariti.

Odnos između pravnog poretka i etike treba razriješiti iz perspektive pretpostavljene korisnosti analize ovog odnosa u rukovođenju javnim politikama u Crnoj Gori, tj. prije svega sa stanovišta vrijednosti koje pravni sistem štiti i koje će u budućnosti štiti. Etika i pravo će biti tretirani kao različiti i relativno komplementarni sistemi normi koji promovišu određene vrijednosti. Dijagnozi stanja u pravu, kao i dijagnozi stanja i etici kao sistemu moralnih predstava (o ispravnom, pogrešnom, krivici, sramu i sl.), normi i vrijednosti će prethoditi teorijsko-metodološka razmatranja da bi se tek nakon toga stanje stvari sagledalo sa šireg aksiološkog stanovišta. Ovo će po pretpostavci dovesti do supstancijalnih uputa za određene pravce političkog djelovanja i neće iznevjeriti određenje etike kao teorije prakse koja ima uvijek povratno djelovati na tu praksu, dakako ne apodiktički i deterministički već proba-

¹ Kod nas se pod etikom prije svega podrazumijeva filozofska disciplina koja se bavi dobrim i ispravnim, krivicom, sramom i uopšte svim onim što se podrazumijeva pod moralnošću. Ipak, za potrebe ovog rada je etika određena nešto drugačije. Osnov za to nam daju već i enciklopedijska određenja pojma. Tako se u Rutledžovoj enciklopediji filozofije etika određuje kao 1) „sistemi vrijednosti i običaja koji važe u životima grupa”, te dalje kao 2) jedan od tih sistema koji nazivamo moralnošću. Tek se u trećem i četvrtom određenju o etici govori kao o skupu principa i filozofskoj disciplini. Vidi: Roger Crisp, „Ethics”, in: Edward Craig (ed.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, Routledge, London, 1998.

bilistički i falibilistički (jer je moralno djelovanje kao i bilo koje drugo ljudsko voljno djelovanje stvar odluke i praktičnog rasuđivanja).

7. 2. ETIKA, PRAVNI POREDAK I VRIJEDNOSTI – METODOLOŠKE NAPOMENE²

Etiku smo za potrebe ovog rada odredili kao sistem moralnih predstava, normi i vrijednosti koje važe u jednom društvu. Dodatno, pretpostavljamo da je etika u ovom smislu relativno spontano generisan sistem društvenih predstava, normi i vrijednosti dijelom sadržanih u moralnim i običajnim pravilima kojima odgovaraju neki kolektivni obrasci svijesti (karakterističan duh, preovlađujući ton osjećanja) koji ih podržavaju (u daljem tekstu – moralne ili etičke vrijednosti). Pravni sistem je određen kao sistem normi sankcionisanih državnom sankcijom koji promovise neke vrijednosti (u daljem tekstu pravne vrijednosti). Oba sistema ćemo uzeti kao relativno promjenljiva i međusobno zavisna. Pretpostavićemo da se relativna promjenljivost etike prije svega ogleda u 1) mogućnosti izbora pravaca primarne i sekundarne socijalizacije kao osnovnih načina tradiranja moralnih vrijednosti u jednom društvu i 2) dugoročne mogućnosti da vrijednosti promovisane pravnim poretkom izmijene etičke vrijednosti.³ Relativna promjenljivost vrijednosnog sadržaja pravnog sistema se ogleda u tome što on u cjelini reflektuje promjene u opštim usmjerenjima u državnoj politici koja su zavisna od ishoda političkog procesa na koja u određenoj mjeri utiču etičke vrijednosti. Odnose između ova dva sistema, jednog koji promovise vrijednosti i jednog koji sadrži određene vrijednosti i promovise određene vrijednosti, ćemo skicirati kako bismo utvrdili na koji će se način on kretati u XXI vijeku iz perspektive promocije i ostvarivanja određenih vrijednosti u crnogorskom društvu. Nije na odmet primijetiti da su relacije između ova dva sistema kompleksne sa širokim spektrom mogućih odnosa (iz perspektive opšte usmjerenosti javne politike) koji se kreće od potpune apsorpcije moralnih vrijednosti u pravne (što bi predstavljalo neku vrstu vrijednosnog društvenog inženjeringa) do potpunog odsustva odnosa između vrijednosti koje ova dva sistema štite (minimalna država, liberalna država). I jedna i druga ekstremna strana iz ovog spektra kao i međustepeni mogu biti odabra-

² Nepostojanje relevantne literature koja tretira ovu oblast, izuzev radova koji se bave načelnim odnosom etike (moralnosti) i prava te nijesu analitički plodni, uslovljava nas da usvojimo jedan izrazito nekonvencionalan pristup ovom problemu. To je i razlog zbog kojeg je jedan značajan dio rada posvećen objašnjenju metodologije koja je korišćena.

³ Ovo ne treba shvatiti kao teorijsko prihvatanje mogućnosti potpunog vrijednosnog inženjeringa putem institucionalnih aranžmana. Kada su pokušali da objasne korjenite razlike u funkcionisanju liberalnih demokratija u različitim društvima, Almond i Verba su došli do pojma političke kulture. U savremenim demokratijama nijesu, dakle, institucionalni aranžmani ti koji određuju vrijednosne orijentacije već su vrijednosne orijentacije preduslov za uspjeh institucija političkog sistema. Sa izuzetkom totalitarnih društava (u kojima je vrijednosni inženjering u potpunosti ogoljen kao indoktrinacija), institucionalne postavke mogu dovesti do promjena u vrijednosnom tkivu društva putem stabilnosti, dosljednosti u primjeni i trajnosti u jednom dugom vremenskom periodu.

ni pravci djelovanja te se u zavisnosti od opšte usmjerenosti državne politike na jedan od njih može provizorno napraviti „mapa” vrijednosti za neki naredni period.⁴

7. 3. VRIJEDNOSTI I VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE

Danas su vrijednosti prije svega predmet sociološkog istraživanja koji je po opštem priznanju heuristički plodan. Uopšte uzevši, vrijednosti postoje, imaju smisao i razvijaju se u okviru određene kulture. Uprkos brojnim mogućnostima, mi ćemo koristiti definiciju koja nam se čini analitički najboljom i prema kojoj su: „Vrijednosti (...) relativno stabilne, opšte i hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinaca (dispozicije) i grupa (elementi društvene svijesti), formirane međusobnim djelovanjem istorijskih, aktuelno-socijalnih i individualnih činilaca, koje zbog tako pripisane poželjnosti, usmjeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima”.⁵ Kada „ugradimo” ovaj sociološki pojam vrijednosti u shvatanja etike i pravnog poretka koje smo izložili, dobijamo analitički i prediktivno plodna razumijevanja vrijednosti u okviru dva sistema koja ih sadrže, štite ili promovišu na osnovu čega je ta dva sistema moguće uporediti 1) po uspjehu koji imaju u promociji određenih vrijednosti, 2) po sadržaju vrijednosti (zajedničkih, komplementarnih ili disparatnih) i napraviti predikciju njihovih odnosa u budućnosti u zavisnosti od odabranih pravaca javne politike.

Za utvrđivanje odnosa koje smo skicirali veliki značaj imaju i „klasteri” vrijednosti koje se u sociologiji označavaju terminom *vrijednosne orijentacije*. One predstavljaju grupisanje pojedinih vrijednosti na principima komplementarnosti pri čemu smisao i funkcionisanje svake vrijednosti pojedinačno zapravo predstavlja praktičnu emanaciju i socijalno ovaploćenje vrijednosnog sistema kao cjeline. Značajno je napomenuti da se ova komplementarnost samo djelimično ogleda u logičkoj kompatibilnosti vrijednosti, a mnogo više u njihovoj kulturnoj kompatibilnosti. Pretpostavka o postojanju dvije vrste komplementarnosti ili kompatibilnosti objašnjava prividne protivrječnosti u vrijednosnim orijentacijama koje postoje u određenom društveno-istorijskom trenutku. Prevedeno na jezik socioloških istraživanja, stepen slaganja između određenih vrijednosti koji se može predstaviti kao srednja vrijednost slaganja ispitanika sa tvrdnjom može ukazivati na logičku protivrječnost (u tom smislu da su isti ispitanici pokazali visok stepen slaganja sa protivrječnim tvrdnjama), dok iz perspektivne kulturne komplementarnosti vrijednosti to ne predstav-

⁴ Nije na odmet pomenuti da se i po izričitim opredjeljenjima Ustava Crne Gore iz 2007. godine moralitet i legalitet odvajaju i odsječno razlikuju formulacijom „slobodno je sve što Ustavom i zakonom nije zabranjeno”, koja po mišljenju naše pravne teorije predstavlja nalog koji problemuje grubo zanemarivanje javne moralnosti kako u formulisanju javnih politika tako i u javnoj sferi uopšte. Mijat Šuković, *Ustavno pravo*, Pogdorica, CID, 2009, str. 239–240. Za odnos javne moralnosti i pravne regulacije pojedinih društvenih pitanja vidjeti temu „Bioetika” u okviru potprojekta „Pitanja vrijednosti”.

⁵ Dragomir Pantić, *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1990, 12–13; prema: B. Đukanović, M. Bešić, *Svetovi vrednosti*, Podgorica, CID, 2000, str. 158.

lja zapreku u analizi (u tom smislu što nam podatak jednostavno ukazuje na to da u crnogorskoj društvenoj svijesti te vrijednosti sapostoje). Pojam kulturne kompatibilnosti vrijednosti razrješava prividne protivrječnosti u istraživanjima koja pokazuju da su Crnogorci istovremeno i modernistički i tradicionalistički orijentisani, da crnogorski etos podržava istovremeno i autoritarnost i neautoritarnost, te da recimo slobodu shvataju i individualno i kolektivistički.⁶ Dodatno, smisao određenih vrijednosti u okviru određene vrijednosne orijentacije varira u zavisnosti od društvenog sistema u čijem okviru postoje. To je ono što Majkl Friden naziva konceptualnom morfologijom; značenje vrijednosti koje su centralne za neku vrijednosnu orijentaciju je zavisno od 1) društveno-istorijskog konteksta u kojem te vrijednosne orijentacije postoje, kao i od 2) perifernih vrijednosti koje ulaze u sastav te vrijednosne orijentacije.⁷

Iz perspektive vrijednosnih orijentacija etika se sociološki može shvatiti kao jedna vrsta kulturnog obrasca – složena društveno-kulturna tvorevina koja se sastoji iz vrijednosti, vrijednosnih orijentacija i društvenih normi. Kulturni obrasci su osnov za socijalizaciju pojedinca i grupa, društveno usmjeravanje i uređenje njihovih odnosa. Tako u analizi odnosa etike i pravnog poretka možemo govoriti o tradicionalističkom ili modernističkom kulturnom obrazcu koji se sastoji iz odgovarajućih vrijednosnih orijentacija, liberalnom ili etatističkom, autoritarnom ili neautoritarnom i sl. (ovo će na odgovarajući način biti operacionalizovano u dijelu koji se bavi vrijednostima i pravnim poretkom u Crnoj Gori).⁸ Posebno treba napomenuti da se sociološkim kvantitativnim istraživanjima vrijednosti i vrijednosnih orijentacija putem koncepata društvene svijesti i njenih dimenzija ne može nedvosmisleno i nužno potvrditi ili osporiti postojanje neke vrijednosti u crnogorskom etosu, ali nam ona mogu prilično pouzdano ukazati na njihovo (ne)postojanje.

7. 4. VRIJEDNOSTI I VRIJEDNOSNA OPREDJELJENJA

Sa stanovišta vrijednosti, pravni poredak se može razumjeti kao sistem pravila ponašanja pojedinca i društvenih grupa koji uređuje njihove međusobne odnose na putu ostvarenja poželjnih ciljeva (tj. vrijednosti) ili pak saniranja neželjenih

⁶ Za podatke i metodološku razradu vidi: Đukanović, Bešić, *Op. cit.*, 251–257.

⁷ U analitičkoj se filozofiji za označavanje ovih koncepata ustalio termin „suštinski sporni koncepti”, uveden od strane Voltera Brusa Galija (Walter Bryce Gallie, 1912–1998), u radu: W. B. Gallie, „Essentially Contested Concepts”, *Proceedings of the Aristotelian Society*, Vol. 56, 1956, pp. 167–198. Suštinska spornost jednog koncepta se sastoji u tome što njihovo korišćenje podrazumijeva beskonačne debate o ispravnosti značenja koje im govornik dodjeljuje, a koje ne mogu biti riješene pozivanjem na empiriju, lingvistiku ili pak logiku.

⁸ Pojam vrijednosti koji smo na ovaj način definisali je dijelom *sociološki*, a dijelom *konceptualno-analitički*, jer su vrijednosti i vrijednosne orijentacije shvaćene kao relativno stabilne i sociološki mjerljive *karakteristike pojedinaca i grupa* a odnosi u okviru vrijednosnih orijentacija se razrješavaju iz perspektive *konceptualne morfologije*. Za detaljno objašnjenje konceptualne morfologije u primjeni na političke ideologije vidi: Michael Freedon, *Ideologies and Political Theory*, Oxford, Claredon Press, 1996, pp. 55–91.

posljedica udruženog djelovanja. Česta je u filozofiji prava podjela pravnih vrijednosti na: 1) vrijednosti koje su isključivo vezane za pravo (sigurnost, djelotvornost); 2) vrijednosti koje pravo najpotpunije štiti (mir i red); 3) društvene vrijednosti koje pravo štiti (pravda, sloboda, ljudsko dostojanstvo); 4) tehničke pravne vrijednosti.⁹ Prethodnu podjelu ovdje možemo skoro u potpunosti zanemariti, s obzirom na to da pravni sistem posmatramo kao proizvod svjesno odabranih pravaca javne politike u odnosu prema moralnim normama i vrijednostima. U tom smislu prvenstveno zainteresovani za opštedruštvene vrijednosti koje pravni poredak promovise ili može promovisati u odnosu prema opštedruštvenim vrijednostima sadržanim u etici kao sistemu normi i vrijednosti. Ako stvari postavimo nešto bliže konkretnom pravnom sistemu, pravne se vrijednosti mogu odrediti kao osnovne društvene vrijednosti koje se štite pravnim propisima. Na taj se način kao osnovne pravne vrijednosti uzimaju ljudski život i zdravlje (fizički i duhovni integritet čovjeka); sloboda, čast i dostojanstvo (slobode i prava čovjeka); materijalna sigurnost (sigurnost privatne svojine, pravo na imovinu); intelektualna prava (sloboda intelektualnog stvaralaštva i pravo na intelektualnu svojinu); politička prava i slobode (individualna i kolektivna prava građana, koje obezbjeđuje pravna država); socijalna pravda (socijalna i ekonomska prava, relativno ravnomjerna raspodjela najosnovnijih egzistencijalnih dobara).¹⁰

S jedne strane, pravni je poredak za razliku od etičkog hijerarhijski strukturisan sa opšteprihvaćenim pravilima interpretacije odnosa pojedinih normi i vrijednosti koje te norme štite datim u okviru samog pravnog poretka ili pak od strane pravne nauke (pravna hermeneutika). S druge strane, pravni akt je svjesna i voljna normativna tvorevina koja je usmjerena na zaštitu određenih vrijednosti. S obzirom na ovu hijerarhijsku strukturisanost pravnog poretka, može se sa pouzdanošću reći da se u najvišim pravnim aktima jednog pravnog sistema nalaze i najopštija *vrijednosna opredjeljenja* zakonodavca u pogledu vrijednosnog karaktera cjelokupnog sistema pravnih normi. *Vrijednosna opredjeljenja na nivou pravnog poretka su za potrebe ovog rada uzeta kao pandan vrijednosnim orijentacijama na nivou etike kao sistema moralnih predstava, normi i vrijednosti.* To nam omogućava da sa velikom dozom pouzdanosti identifikujemo osnovne vrijednosti koje pravni poredak štiti, jer se one u opštim normativnim formulacijama te stoga i sadržinski siromašne mogu pronaći u najvišem aktu jednog pravnog poretka, tj. u Ustavu Crne Gore. Ustavna vrijednosna opredjeljenja su normirana i pravno zaštićena odgovarajućim procedurama u okviru sistema redovnog sudstva (sudska kontrola ustavnosti) ili pak posebnih sudova izdvojenih iz redovnog pravosuđa (ustavno-sudska kontrola). Po pravilima interpretacije, vrijednosti koje više norme štite odnose prevagu u slučaju oprečnosti sa

⁹ Radomir Lukić, *Sistem filozofije prava*, Beograd, BIGZ, str. 485. Za opšte vrijednosti pravnog poretka vidjeti: Peter Stein, John Shand, *Legal Values in Western Society*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1974.

¹⁰ Saša Bovan, *Osnovi sociologije i sociologije prava*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

vrijednostima koje štite niže norme pravnog poretka, te je jasno da su centralna vrijednosna opredjeljenja sadržana u najvišem pravnom aktu jedne države.¹¹

Vrijednosna opredjeljenja pravnog poretka jedne države ukazuju na ideološki model društva čije normativne osnove postavljaju upravo ustavna pravila. Najvažnija dihotomija u ovom pogledu jeste ona između socijalističkog i liberalno-demokratskog modela koji svaki za sebe podrazumijevaju određeni set vrijednosnih opredjeljenja koji se pravnim poretkom promovise i štiti. To će na odgovarajući način biti uvaženo u analizi vrijednosnih orijentacija u Crnoj Gori.

7. 5. TEMELJNE VRIJEDNOSTI PRAVNOG PORETKA CRNE GORE

Mi ćemo u ovom dijelu rada, kao što smo napomenuli, razmatrati samo one vrijednosti koje se promovisu pravnim poretkom u cjelini, tj. nećemo razmatrati vrijednosti koje promovisu djelovi pravnog poretka, zakoni i pravni instituti. Osnovne i najopštije vrijednosti koje pravni poredak države Crne Gore štiti su date u ustavnim utvrđenjima karaktera države Crne Gore i njenog državnog uređenja, sadržanih u Ustavu Crne Gore iz 2007. godine. Neka od tih utvrđenja „*vrijednosno određuju karakter države Crne Gore i njenog državnog uređenja*”, tj. predstavljaju norme koje štite i promovisu osnovne pravne vrijednosti.¹² Ključna vrijednosna opredjeljenja Ustava Crne Gore su po mišljenju Mijata Šukovića sljedeća: 1) jedinstvenost, 2) građanstvo, 3) demokratija, 4) ekologija, 5) socijalna pravda, 6) vladavina prava.¹³ Opšte je opredjeljenje ovog rada da se u analizi uspostavi odnos između pravnog poretka i etike (onako kako su u uvodnom dijelu rada određeni) na osnovu njihovih najopštijih vrijednosnih komponentni. Ovo će nam omogućiti da uporedimo vrijednosne komponente etike i pravnog poretka u Crnoj Gori, te da eventualno uočimo divergencije i konvergencije (društveno-istorijski uslovljene, te i nužno kontingentne) između ova dva normativna sistema kako bismo identifikovali moguće pravce djelovanja javne politike i njihove odnose u budućnosti. Takođe, ovo bi trebalo da nam ukaže na osnovne varijable od kojih može zavisiti odnos između dva sistema koja analiziramo.

¹¹ U ovom radu ne možemo uzeti u obzir „život” pojedinih normi (njihovu primjenu i značaj), ali možemo tvrditi da one norme koje sadrže vrijednosna opredjeljenja koja odgovaraju vrijednosnim orijentacijama crnogorske društvene svijesti imaju više šanse da budu na odgovarajući način ostvarene u Crnoj Gori.

¹² Vidi: Mijat Šuković, *Op. cit.*, str. 177–178, na kojem su zasnovane i pravne analize u dijelu rada koji slijedi. Utvrđenja su data u članu 1 Ustava Crne Gore iz 2007. godine. Ustav Crne Gore iz 1992. određuje Crnu Goru kao demokratsku, socijalnu i ekološku državu.

¹³ Klasifikacija je u neku ruku problematična utoliko ukoliko se u njenom okviru može govoriti o dva analitička nivoa; na jednom nalazimo jedinstvenost i vladavinu prava kao prije svega institucionalne aranžmane, a na drugom demokratiju, ekologiju i socijalnu pravdu kao vrijednosti koje pravni sistem štiti. Smatramo da to ne mora biti slučaj iz perspektive zautete u ovom radu, s obzirom na to da se svi pomenuti članovi klasifikacije imaju posmatrati sa stanovišta mogućnosti upoređenja sa vrijednosnim orijentacijama Crnogoraca.

Prije toga pokušajmo, služeći se našom ustavnopravnom teorijom, da identifikujemo neke ključne vrijednosti u okviru osnovnih vrijednosnih opredjeljenja pravnog poretka države Crne Gore:

1. *Jedinstvenost* ima tri ključne vrijednosne komponente: a) vrijednost teritorijalne, ekonomske i pravne jedinstvenosti; b) vrijednost administrativne decentralizacije; c) vrijednost održavanja i razvoja institucija civilnog društva.

2. *Građanstvo* ima više komponenti, što je konačno uslovljeno kompleksnom strukturom i statusom ovog koncepta: a) vrijednost građanina kao nosioca suverenosti (za razliku od koncepcije koja kolektivitete označava kao nosioce suverenosti); b) vrijednost uspostavljanja jednakosti šansi bez obzira na grupne identitete; c) vrijednost poštovanja prava i sloboda zasnovana na sugrađanstvu; d) vrijednost pune afirmacije jednakopravnosti u svim političkim aranžmanima; e) vrijednost građanstva kao jedinog identiteta sa političkom valencom; g) vrijednost postojanja jedinstvenog post/nadnacionalnog građanskog (domovinskog) identiteta; f) vrijednost uvažavanja grupnih identiteta.¹⁴

3. *Demokratija*. Smatramo da je sa stanovišta koje smo zauzeli ključna komponenta ovog vrijednosnog opredjeljenja ustavotvorca – a) vrijednost poštovanja pravila „igre”, tj. prihvatanje i pridržavanje izričito prihvaćenih demokratskih pravila za donošenje odluka i formulisanje javnih politika. Nadalje, demokratija po većini savremenih shvatanja zahtijeva ne samo periodično izborno testiranje kao jedini način participacije u donošenju odluka već prije podrazumijeva: b) aktivno građanstvo; c) participativnu političku kulturu i d) slobodu javne sfere.

4. *Ekologija* sa stanovišta u pravnom poretku proklamovane vrijednosti znači prije svega dužnost države („svakog”) da u maksimalnoj mogućoj mjeri vodi računa o životnoj sredini, dok iz perspektive koju smo u radu zauzeli ona sa stanovišta vrijednosnih orijentacija znači svijest građana o značaju zaštite životne sredine i o njihovim obavezama u ovom pogledu.

5. *Socijalna pravda* sa normativne i institucionalne strane podrazumijeva aktivnost države u cilju minimizacije ekstremnih ekonomskih nejednakosti u društvu i obezbjeđenja jednakosti šansi, što je u skladu sa međunarodnom normativom u ovoj oblasti, ali predstavlja i značajno odstupanje od koncepta liberalne države te se po izričitoj namjeri ustavotvorca i po mišljenju pravne teorije ima razumjeti isključivo u vezi sa ostalim odredbama Ustava (naročito u vezi sa setom ekonomskih prava i sloboda). Kao vrijednosno opredjeljenje socijalnu pravdu nije jednostavno operacionalizovati kako bi se uporedila sa nekim vrijednosnim orijentacijama. Koncepti koji iz perspektive vrijednosnih orijentacija ulaze u sastav socijalne pravde kao vrijednosnog opredjeljenja su: a) egalitarizam kao ključni koncept; b) uravnoteženost u alokaciji dobara (koji podrazumijeva upliv države u privredna kretanja) i c) solidarnost kao periferni koncept.

6. *Vladavina prava* po pravnoj teoriji prije svega podrazumijeva prvenstveno obaveze državne vlasti i to obavezu svih grana vlasti da obavljaju funkcije u okviru

¹⁴ Princip građanstva je obrađen u dijelu potprojekta pod naslovom „Etika i građanin”.

ma Ustava i obavezu zakonodavca da donosi zakone određenog kvaliteta (pravedno pravo).¹⁵ U svakom slučaju vladavina prava podrazumijeva a) poštovanje zakona i b) poštovanje ljudskih prava kao osnovne vrijednosti.

Vrijednosne komponente pravnog poretka na nivou istraživanja vrijednosti moramo biti u stanju da uporedimo sa vrijednosnim orijentacijama crnogorskih građana. Operacionalizacija ovog nauma je ograničena dometom i svrhom socioloških istraživanja vrijednosti koja su nam dostupna, što zapravo znači da vjerovatno, u nedostatku namjenskih istraživanja, nećemo uspjeti da vrijednosti koje pravni poredak štiti u potpunosti „sravnimo” sa moralnim uvjerenjima crnogorske javnosti u nedostatku stavova u sociološkim instrumentima koji bi iscrpili u potpunosti sadržinu pomenutih ustavnih načela.¹⁶ *Utoliko je, sumirajući analizirana vrijednosna opredjeljenja, uputno istaći da ona u najvećoj mjeri odgovaraju liberalnoj demokratiji kao vrijednosnom modelu, dopunjenoj za vrijednosti socijalne pravde, ekologije i diferenciranog građanstva.* Potrebno je, dakle, ispitati da li vrijednosne orijentacije u crnogorskom društvu podržavaju upravo ova vrijednosna opredjeljenja crnogorskog pravnog poretka. Poduhvat je u tom smislu pionirski kod nas, iako je teorijski naznačen kod mnogih autora koji su isticali značaj sociološkog metoda u pravu.¹⁷ Bez obzira na prethodne rezerve, uvjereni smo, i to ćemo u nastavku pokazati, da se analizom aksioloških komponenti pravnog poretka i društvenog etosa dobija cjelovitija slika međuodnosa pravnog poretka i etike. To nas konačno ima dovesti do toga da na osnovu nekoliko varijabli skiciramo pravce mogućeg napretka u ovoj oblasti.

No, prije nego što pređemo na analizu vrijednosnih orijentacija, neophodno je, radi veće mogućnosti upoređivanja, identifikovati i vrijednosna opredjeljenja crnogorskog pravnog poretka koja odgovaraju temeljnim ustavnim opredjeljenjima Evropske unije. Ustav Evropske unije iz razumljivih razloga ne usvaja strategiju izričitog utvrđivanja vrijednosnog karaktera Unije, već kao osnovne vrijednosti na kojima se Unija zasniva navodi: „poštovanje ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine prava i poštovanje ljudskih prava, uključujući i prava osoba koje pripadaju manjinama”. Ustav utvrđuje i to da društvo koje štiti ove vrijednosti moraju karakterisati: „pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, solidarnost i jednakost između žena i muškaraca”. Upoređenjem vrijednosti na kojima se Unija zasniva sa Ustavom Crne Gore uočava se da su one na odgovarajući način afirmisane i vrijednosnim opredjeljenjima unutrašnjeg pravnog poretka, doduše ne u cjelini onim koja određuju vrijednosni karakter države, već prije svega onim koja se tiču osnovnih prava i sloboda. Nomotehnički se „slične” osnovne vrijednosti u Ustavu Crne Gore smještaju u Preambulu riječima: „(Polazeći od) opredjeljenja građana

¹⁵ Mijat Šuković, *Ibid.*, str. 222–223.

¹⁶ Doduše, ne postoji potreba da se analiziraju vrijednosne orijentacije koje u potpunosti odgovaraju nabrojanim vrijednosnim opredjeljenjima; dovoljno je obraditi orijentacije koje mogu podržati opredjeljenja.

¹⁷ O korišćenju i interpretaciji statistike u pravu pogledaj: Kenworthy Bilz, *Defending the (Mis)use of Statistics in Law*, Journal of Institutional and Theoretical Economics, 166 (2010), pp. 194–198.

Crne Gore da žive u državi u kojoj su osnovne vrijednosti: sloboda, mir, tolerancija, poštovanje ljudskih prava i sloboda, multikulturalnost, demokratija i vladavina prava”. U nastavku dajemo popis članova Ustava Crne Gore koji odgovaraju osnovnim vrijednostima Ustava EU:¹⁸

Tabela 7. 1.

Vrijednost pravnog poretka EU	Član Ustava CG kojim se vrijednost jemči
Poštovanje ljudskog dostojanstva	član 25, član 27, član 28, član 31, član 47
Poštovanje sloboda	Preambula, član 6, član 10, član 17, član 19, član 24, član 25, član 29, član 46, član 47, član 49, član 52, član 53, član 56, član 59, član 76, član 79, član 81, član 139, član 140
Poštovanje demokratije	Preambula, član 1 (osnovna vrijednosna utvrđenja; vide supra), član 2
Poštovanje jednakosti	član 17, član 18, član 19, član 45, član 75
Poštovanje vladavine prava	Preambula, član 1 (osnovna vrijednosna utvrđenja; vide supra)
Poštovanje ljudskih prava	Preambula, član 6, članovi 17–78 (drugi dio Ustava: Ljudska prava i slobode)
Poštovanje manjinskih prava	Preambula, članovi 79–80 (dio Ustava: Posebna – Manjinska prava)

7. 6. VRIJEDNOSNE ORIJENTACIJE U CRNOJ GORI

Ranije smo istakli da najopštija ideološka odrednica pod koju se mogu podvesti analizirane vrijednosti crnogorskog pravnog poretka jeste liberalno-demokratski vrijednosni model (u čiji sastav u određenoj mjeri ulaze proklamovane i u Ustavu razrađene vrijednosti jedinstvenosti, demokratije i vladavine prava) dopunjen vrijednostima socijalne pravde, ekologije i diferenciranog građanstva. Normativni okvir crnogorskog društva sadrži, dakle, vrijednosna opredjeljenja koja odgovaraju savremenim liberalnim demokratijama i opredjeljenjima koja sadrži evropski pravni porijek. Kao što smo u uvodu podrobno obrazložili, zadatak koji slijedi jeste identifikacija vrijednosnih orijentacija koje mogu podržati ili inhibirati ostvarenje pravnih vrijednosti u crnogorskom društvu. Sociološka istraživanja, nije na odmet još jednom napomenuti, nam ne daju neki definitivan kvantitativni prikaz vrijednosti jednog društva. Ona zapravo mjere saglasnost ispitanika sa stavovima koji se mo-

¹⁸ Pobrojani su samo oni članovi Ustava u kojima su pomenute vrijednosti izričito pomenute i zajemčene. To svakako nije potpun spisak jer ne obuhvata prava i slobode koje neke od ovih vrijednosti podrazumijevaju, ali je s obzirom na potrebe poređenja ovih dokumenata sasvim adekvatan. Za analizu pravnih vrijednosti i vrijednosnih orijentacija u EU vidjeti: Gordana Vukadinović, *European universal legal values and crisis today*, The Central and East European Network of Jurisprudence, The Annual Conference Maribor, May 14–16, 2009.

gu povezati sa određenim vrijednostima i vrijednosnim opredjeljenjima. Saglasnost je dalje predmet metodološke obrade u cilju dolaženja do što preciznijih podataka. Uprkos tim ograničenjima, stavovi nam mogu poslužiti kao pokazatelji prisutnosti određene vrijednosti u etosu jednog društva. Nećemo podrobno obrazlagati metodologiju istraživanja (način dolaženja do podataka, uzorak, analitiku i sl.) koju u nastavku obrađujemo. Za time nema potrebe. Većina istraživanja koja koristimo su objavljena kao naučni radovi i rađena su od strane naših vodećih stručnjaka u oblasti politikoloških i socioloških istraživanja, koji su se sa svoje strane potrudili da metodologiju svog rada temeljno prikažu i opravdaju komparativno i principijelno.

Podaci ispitivanja društvene svijesti, sprovedenih u Crnoj Gori početkom protekle decenije u okviru tranzicione teorije, jasno ukazuju na to da je znatno veći broj dimenzija društvene svijesti (vrijednosti i vrijednosnih orijentacija) koje podržavaju liberalno-demokratski model društva nego što je onih koje podržavaju realsocijalistički model.¹⁹ Tako orijentacije ispitanika ukazuju na prednost modernizma u odnosu na tradicionalizam (stepen dominacije 15,3)²⁰, ličnog interesa u odnosu na interes grupe (18,6), kreativnosti u odnosu na tradicionalizam (21,3), kritike vlasti u odnosu na njeno poštovanje (49,4), neautoritarnosti u odnosu na autoritarnost (9,3), elitizma u odnosu na egalitarizam (30,2), liberalizma u odnosu na etatizam (24,2), privatne svojine u odnosu na državnu (7,3), otvorenosti prema svijetu u odnosu na zatvorenost (30,6), bračne ravnopravnosti u odnosu na neravnopravnost (45,9), neautoritarnog vaspitanja djece u odnosu na autoritarno (11,5), individualističkog shvatanja pravde u odnosu na neindividualističko (13), individualizma u odnosu na kolektivizam (16,2). Isto je istraživanje pokazalo da kod Crnogoraca dominira oslanjanje na kolektiv u odnosu na oslanjanje na sebe (14,3) i kolektivno shvatanje slobode u odnosu na individualno (11,1), što je prije karakteristika realsocijalističkog društvenog modela negoli liberalno-demokratskog. Autori ispitivanja su na osnovu rezultata zaključili da vrijednosti koje na neki način pripadaju realsocijalističkom obrascu, s obzirom na kulturološki temelj koji imaju u crnogorskom društvu, moraju biti integrisane u liberalno-demokratski obrazac, što je i sa stanovišta vrijednosnih opredjeljenja pravnog poretka sasvim opravdan zaključak.²¹ Gledano iz perspektive najznačajnijih vrijednosnih orijentacija, autori su zaključili da je sa stanovišta prisustva u društvenoj svijesti najzastupljenija vrijednosna orijentacija liberalizam (55,5%) za kojom slijede materijalizam (50,2%), individualizam (48,5), religioznost (47,6%), tradicionalizam (42,9%), kolektivizam (44,6%) i etatizam (32,1%).

¹⁹ Ovi podaci i njihova interpretacija su preuzeti iz ranije citiranog rada Miloša Bešića i Borislava Đukanovića.

²⁰ U nastavku je u zagradama dat stepen dominacije jedne vrijednosti (tj. jedne dimenzije društvene svijesti u odnosu na drugu). Veća cifra, podrazumijeva se, ukazuje na veći stepen dominacije.

²¹ I drugi autori su zaključili da u Crnoj Gori postoji „specifičan suživot demokratskih i predemokratskih stavova, vrijednosti, orijentacija”. Pavle Jovanović, *Politička kultura u Crnoj Gori*, Podgorica, CID, 2002, str. 240.

Osvrnimo se i na ostala istraživanja koja su rađena u Crnoj Gori a koja se neposredno tiču vrijednosti pravnog poretka koje smo analizirali. Koristićemo prije svega istraživanje objavljeno 2002. godine u djelu Pavla Jovanovića „Politička kultura u Crnoj Gori” (u nastavku PJ)²², predočiti one rezultate koji se tiču vrijednosti jedinstvenosti, demokratije, ekologije, vladavine prava, građanstva i socijalne pravde, i uporediti ih sa rezultatima Evropskog istraživanja vrijednosti (EVS)²³, rađenog 2008. godine (dodatno ćemo koristiti i prikaz prostih distribucija odgovora na stavove iz upitnika korišćenog u istraživanju Bešića i Đukanovića; skraćeno MB). Relevantne rezultate ćemo izložiti po redu osnovnih vrijednosti pravnog poretka:

Jedinstvenost: PJ pokazuje nisku ili umjerenu identifikaciju (svega 22%) sa lokalnom zajednicom, ali i izraženu sklonost ka lokalnom djelovanju, što može podržati vrijednost administrativne decentralizacije. EVS dolazi do podatka o čak 58,3% ispitanika koji se primarno identifikuju sa lokalnom zajednicom. Stavovi koji podržavaju vrijednost teritorijalne, ekonomske i pravne jedinstvenosti rijetko su predmet socioloških istraživanja te nam ni ne mogu ukazati na njenu uvriježenost u crnogorskom etosu.

Demokratija: PJ pokazuje da je vrijednost demokratizacije društva za 89,4% ispitanika važna (odmah poslije visokog životnog standarda, razvijene privrede i poštovanja zakona), što ukazuje na načelno vrednovanje demokratije u crnogorskom društvu. Ipak, istraživanja političke kulture koja su sprovedena u Crnoj Gori ukazuju na njen podaničko-participativni karakter i na pomanjkanje aktivnog građanstva (što su elementi šireg vrijednosnog shvatanja demokratije koje smo izložili u dijelu o vrijednosnim opredjeljenjima).²⁴ Nešto drugačije postavljeno, napredak u prihvatanju pluralizma i pravila političke igre ne ide u korak sa razvojem demokratske političke kulture, što je negdje i očekivano s obzirom na to da se radi o vrijednosnim komponentama demokratije koje zahtijevaju dugoročnu stabilnost, jako civilno društvo, vladavinu prava i slobodu medija. Po Evropskom istraživanju vrijednosti, većina građana Crne Gore u demokratiji vidi poželjan oblik državnog uređenja koji nema značajnijih mana. Čak 85,6% ih se slaže sa tvrdnjom: „Demokratija može imati problema, ali je bolja od bilo kog drugog oblika upravljanja”. Između demokratije kao poželjnog oblika državnog uređenja i stepena razvoja demokratije u na-

---

²² Radi se o pionirskom istraživanju vrijednosti na tlu Crne Gore koje je po priznanju autora imalo brojne nedostatke. To, ipak, ne znači da je istraživanje dalo deformisanu sliku političke kulture u Crnoj Gori, već znači samo da je ta slika „gruba i nedovoljno precizna.” Pavle Jovanović, *Ibid.*, str. 239.

²³ EVS je najveće komparativno naučno istraživanje u oblasti društvenih nauka u Evropi koje je longitudinalno po svom karakteru i realizuje se na svakih deset godina u zemljama Evrope. Istraživanja koja smo imali na raspolaganju u trenutku pisanja ovog rada nisu bila dovoljna za praćenje trendova u pogledu vrijednosnih orijentacija i vrijednosti prosto zbog toga što korišćena metodologija nije istovjetna. Teć će periodično obavljanje EVS istraživanja u Crnoj Gori omogućiti tako nešto.

²⁴ Vidjeti rad Olivera Komar u okviru potprojekta „Pitanja vrijednosti” koji je naslovljen „Politička kultura”.

šoj zemlji se među ispitanicima sasvim jasno pravi razlika. Naime, uprkos uvažavanju demokratije kao oblika političkog uređenja čak 62,7% ispitanika nije zadovoljno razvojem demokratije kod nas. Ovo je značajan pokazatelj da uprkos podršci određenim temeljnim vrijednostima postoji prilično nezadovoljstvo dinamikom i stepenom njihove realizacije, ali i nedostatak spremnosti da se političkim aktivizmom utiče na pomenuto (EVS pokazuje da procenat društveno aktivnih građana iznosi svega 2,50%; poređenja radi, najveći stepen aktivnih je u istraživanju zabilježen u Holandiji 38,70%, dok su prosječni rezultati za ostale zemlje mnogo niži).

Socijalna pravda: Socijalna pravda podrazumijeva, kao što smo u analizi ove vrijednosti koju štiti pravni poredak istakli, upliv države u privredna kretanja, izvješan stepen efektivne jednakosti i društvenu solidarnost. Istraživanje PJ iz 2002. godine je registrovalo umjereno slaganje sa tvrdnjom da država ne bi trebalo da se miješa u privredna kretanja (45% ispitanika je prihvatilo tvrdnju, dok je neodlučnih bilo 30,1%), dok po MB nekih 83,4% ispitanika smatra da je sloboda proizvođenja najbolji put za brz ekonomski razvoj. Ispitanici su po istom istraživanju u velikoj mjeri saglasni sa tvrdnjom da bez materijalne jednakosti nema ni pravde (čak 74,3%), no je sasvim jasno da ispitanici pod ovim nijesu podrazumijevali neku vrstu mehaničke jednakosti jer se čak 90,9% ispitanika saglasilo sa tvrdnjom da su materijalne razlike među ljudima prirodne i da ih ne treba izbjegavati. Dodatno, PJ pokazuje da građani Crne Gore pod društvenom jednakošću prije svega podrazumijevaju jednaka politička i ljudska prava (47,57%), a u znatno manjoj mjeri jednaka socijalna prava (26%) i jednaka ekonomska prava (10,06%). Iznenadujuće, isto je istraživanje pokazalo ogroman stepen slaganja sa tvrdnjom da država treba da osigura podjednak životni standard za sve građane (čak oko 90%) i visok stepen slaganja sa tvrdnjom da bi država trebalo da obezbijedi minimum egzistencije i socijalne sigurnosti, makar uzela od jednih i dala drugima (63,71%). Takođe, sloboda se u Crnoj Gori uzima kao važnija od jednakosti koja je centralni koncept socijalne pravde (sa tvrdnjom da je sloboda važnija od jednakosti se po PJ saglasilo 69,29% ispitanika; EVS pokazuje 63,1% slaganja sa istom tvrdnjom).

Građanstvo: Po istraživanju iz 2002. godine, jedna trećina (35,6%) ispitanika vidi Crnu Goru kao primarnu zajednicu sa kojom se identifikuju, dok novije EVS pokazuje procenat od 28,7% odgovora na isto pitanje. Zaštita manjina je u PJ kao važna vrijednost identifikovana kod čak 78,6% ispitanika. Građani Crne Gore u 82,6% (po PJ) iskazuju spremnost da žive u susjedstvu sa pripadnicima druge vjere ili nacije, što ukazuje na visok stepen tolerancije različitosti i važan je faktor stabilnosti multikulturnog društva kakvo je crnogorsko. Rezultati EVS izgleda da ne ukazuju na značajnu socijalnu distancu između pripadnika različitih vjeroispovijesti ili etničkih grupa (na pitanje koga ne bi željeli imati za komšiju, ako pogledamo isključivo rezultate koji se tiču od 8 do 19,6 procenata ispitanika pokazuje nesprijetnost da živi u susjedstvu neke od predloženih vjeroispovijesti ili nacionalnih i etničkih grupa). Razlike i napetosti između pripadnika raznih nacionalnosti su se u PJ ocjenjivale kao osrednje izražene. Ipak, treba napomenuti da je državno politički kontekst tog istraživanja, s obzirom na to da je rađeno prije izglasavanja nezavisnosti na referendumu 2006. godine, znatno različit od današnjeg (osnovna podjela u tom kontek-

stu bila je ona između unionista i independentista). EVS, nažalost, ne uključuje neke elemente koji su u Crnoj Gori neophodni za izračunavanje društvene distance a koji se tiču prije svega političkih identiteta. Rezultati specijaliziranih istraživanja, koja su se bavila ovom tematikom, prikazani su u dijelu potprojekta naslovljenom „Etika i građanin”. Ona pokazuju izvjesno povećanje etničke distance u Crnoj Gori nakon referendumu koje, po ocjeni autora istraživanja, nije strukturalno uslovljeno već je prije proizvod trenutne političke situacije.

Vladavina prava: Poštovanje zakona je po PJ kao vrijednost prepoznato od strane 94,1% ispitanika. Visok stepen uvažavanje uživa i vrijednost poštovanja političkih prava i sloboda (88,5%). Zagarantovana ljudska prava se u PJ shvataju kao jedna od najvažnijih pretpostavki demokratskog društva.

Ekologija: Istraživanje Pavla Jovanovića je pokazalo visok stepen prihvatanja ekologije kao vrijednosti (84,9%), a registrovana je i visoka spremnost (84,9%) građana Crne Gore da izdvoje neki dio svojih mjesečnih primanja za ostvarenje vrijednosti Crne Gore kao ekološke države. Primijećeno je da je obrazovanje faktor koji presudno utiče na njegovanje ekologije kao vrijednosti, te se može očekivati da će sa povećanjem ukupne obrazovanosti doći i do rasta ekološke svijesti.²⁵ EVS također pokazuje da je 74,4% ispitanika spremno da izdvoji dio svojih prihoda za ekologiju (i još jednom visok stepen pozitivne korelacije između stepena obrazovanja i ekološke svijesti), što dalje ukazuje na stabilnost ekologije kao vrijednosti u crnogorskom etosu.

Šta nam sa stanovišta našeg rada pokazuju ovi podaci? Oni nam prije svega ukazuju na to da je (1) crnogorski etos relativno pogodno tle za razvoj onih temeljnih vrijednosti pravnog poretka koje se mogu podvesti pod odrednicu liberalna demokratija. Vrijednosti jedinstvenosti, demokratije i vladavine prava koje štiti Ustav Crne Gore su, dakle, u određenoj mjeri podržane od strane crnogorskog etosa kao skup moralnih normi, predstava i vrijednosti crnogorskog društva. Visok stepen solidarnosti i tolerancije koji je zabilježen u ovim istraživanjima ukazuje na (2) mogućnost razvoja jednog domovinskog (nacionalnog ili transnacionalnog) identiteta koji umrežava pojedinačne identitete, što odgovara vrijednosti građanske države zasnovane na uvažavanju i afirmaciji grupnih identiteta.²⁶ Što se vrijednosti (3) socijalne pravde tiče, stvari su nešto složenije. Kao što se između pojedinih vrijednosti koje štiti pravni poredak Crne Gore može pojaviti izvjestan stepen logičke protivrječnosti (npr. između vrijednosti koja se može shvatiti u smislu klasičnog liberalizma kakva je vladavina prava i vrijednosti socijalne pravde), tako i istraživanja društvene svijesti ukazuju na sapostojanje logički protivrječnih vrijednosti kod građana Crne Gore. To u krajnjem potvrđuje ranije postavljenu tezu da logička inkompatibilnost vrijednosti ne podrazumijeva i kulturnu inkompatibilnost, te da, kao što je primijećeno, građanin nije politički i pravni teoretičar već da je u mnogo većoj mjeri vođen

²⁵ Pavle Jovanović, *Ibid.*, str. 121–127.

²⁶ U teoriji multikulturalizma se pretpostavlja da je izražena društvena solidarnost neophodna za održavanje jedinstva u izrazito multikulturalnim društvima. Više o tome vidjeti u dijelu potprojekta koji je naslovljen „Etika i građanin”.

svojim potrebama i interesima. Tako se Crnogorci dominantno oslanjaju na kolektiv i izrazito su solidarni, ali su ipak elitistički i individualistički orijentisani (nasuprot egalitarističkoj i kolektivističkoj orijentaciji). Iz perspektive konceptualne analize bismo mogli reći da su centralni koncepti crnogorskog shvatanja socijalne pravde (ako se uopšte može govoriti o pravdi pod tim uslovima) solidarnost i oslanjanje na kolektiv, uz naglašeno shvatanje da je država na neki način obavezna da obezbijedi socijalna prava, bez obzira na to što se egalitarizam ne povezuje ili sasvim slabo povezuje sa ovom vrijednošću. Da nijesmo ograničeni zahtjevima naučne strogosti, ustvrdili bismo da postoji neka vrsta podudarnosti između moguće logičke protivrječnosti na nivou vrijednosnih orijentacija (etike) i protivrječnosti na nivou vrijednosnih opredjeljenja (pravnog poretka). Poznavanje prilika u Crnoj Gori nam dozvoljava da ove rezultate povežemo i sa pojedinim negativnim pojavama u crnogorskom društvu (klijentelističko-podaničkom karakteru jednog dijela građanstva, značaj rodbinskih veza u javnom životu, korupcija i sl.), koje ukazuju na visok stepen očekivanja od države uz pomanjkanje bilo kakve izražene ideje jednakosti. Takođe se čini da se socijalna pravda ne povezuje sa uplivom države u privredna kretanja, što dodatno ukazuje na specifičnosti odnosa prema ovoj vrijednosti u Crnoj Gori. Ovo je donekle i razumljivo ako znamo da je druga generacija ljudskih prava koja je najuže povezana sa socijalnom pravdom priznata pod uticajem političkih i društvenih previranja do kojih u Crnoj Gori u pravom smislu nikada nije došlo. Stepenu uvažavanja ekologije kao vrijednosti je u crnogorskom etosu veoma visok, a istraživanja pokazuju i spremnost na konkretnu akciju u ovom pogledu u smislu izdvajanja dijela ličnog dohotka u ove svrhe. Očigledno je da u ovom pogledu postoji nesrazmjera između institucionalnih mogućnosti za ekološko djelovanje i vrijednosnih preferencija crnogorskih građana. Dalje jačanje ekološke svijesti je, s obzirom na visok stepen pozitivne korelacije između nje i obrazovanja, izvjesno.

